

LA RECONQUESTA COMARCAL: LA POLÍTICA ECONÒMICA DEL BAIX LLOBREGAT EN ELS ANYS DEMOCRÀTICS

KENNETH A. DUBIN

*Estudiant de postgrau. (Universitat de Califòrnia, Berkeley).
Facultat de Ciències Polítiques*

Dossier

La transferència de competències i recursos suficients al poder local, és encara una assignatura pendent a Espanya després de més de 20 anys de la transició cap a la democràcia. Això és particularment cert en competències com ara la promoció econòmica i la lluita contra l'atur, que encara es mantenen en àmbits administratius i polítics d'alt nivell. No obstant això, els anys que han transcorregut des de les primeres eleccions municipals, el 1979, han estat testimonis d'un gran canvi pel que fa al caràcter i al grau d'implicació de les administracions locals en les activitats econòmiques.

Aquest canvi es deu en part al fet que les autoritats nacionals i regionals no s'han enfrontat adequadament a problemes com ara l'atur, que afecta més directament les administracions més pròximes a la ciutadania, és a dir, l'Administració local. Aquesta absència no explica ni el grau ni el caràcter d'aquestes intervencions locals. Una forma d'apropar-nos a la comprensió d'aquest procés és considerar l'evolució d'activitats en les poblacions que han estat més actives en el terreny de la promoció econòmica i en les polítiques actives de creació de treball.¹

La comarca del Baix Llobregat ha jugat un paper vital en la història política i econòmica de Catalunya i de tota Espanya durant els darrers 40 anys. El Baix Llobregat va ser el centre de les transformacions econòmiques i socials dels anys 50 i 60, i els treballadors de la comarca foren protagonistes destacats en els moviments d'oposició al règim franquista. Tanmateix, des de la transició, el Baix Llobregat ha estat una de les zones més afectades per les dues crisis econòmiques que han marcat l'etapa democràtica.

Els alts nivells d'atur i el tancament de moltes empreses tradicionals a la comarca durant els darrers vint anys i escaig van suposar un clar repte social i tècnic per al Govern. La història de l'activisme polític i social, a la comarca permetia esperar algun tipus de resposta dels governs locals, i més davant l'escassetat d'esforços dels governs general i autònom.

En aquest article s'avaluen les actuacions que s'han donat fins a la data d'avui a la comarca per tal de promoure l'activitat econòmica. A la conclusió es presenten alguns dels reptes que encara afecten la comarca i que demanen seguir actuant.

1950-1975: LA GRAN TRANSFORMACIÓ DEL BAIX LLOBREGAT²

El brutal desenvolupament del període comprès entre els anys 50 i la crisi econòmica dels anys 70 va provocar la gran transformació del Baix Llobregat. Aquesta etapa és un punt de partida obligat per a qualsevol estudi de l'economia política de la comarca. Entre 1950 i 1975 la població del Baix Llobregat es multiplicà per cinc, de 103.800 a quasi 512.000 habitants, i la gran majoria d'aquests nous residents s'instal·laren als municipis industrials propers a Barcelona. En els vint anys següents la població ha anat creixent fins a establir-se a principis dels anys noranta i ha arribat aproximadament als 600.000 habitants.³

La gran afluència de població procedia majoritàriament del sud d'Espanya, i arribà a Catalunya buscant feina en l'aleshores creixent sector industrial, concretament en les indústries metal·lúrgiques, tèxtils i químiques. La sobtada explosió de la inversió industrial al Baix Llobregat tingué les seves arrels en tres factors principals: la proximitat de la comarca a Barcelona, la capacitat relativa d'espai industrial i el fet de poder aprofitar-se de mà d'obra barata.

La majoria d'aquestes inversions van estar fetes per empresaris i firmes ja existents fora de la comarca. Qualsevol que fos el pes polític i econòmic que pogués tenir la indústria autòctona de la comarca abans dels 50, les firmes que van arribar en els darrers vint-i-cinc anys de règim franquista ràpidament passaren a ser la nova realitat.

La creixent incapacitat del règim franquista per mantenir el control sobre una societat sotmesa a una trans-

* Traducció de l'anglès feta per Meritxell Balañà Cordomi

formació socioeconòmica de gran envergadura es manifesta clarament al Baix Llobregat. Tres facetes d'aquesta pèrdua de control són de vital importància per entendre la posterior economia política de la comarca, des de l'inici de la transició a la democràcia. Primerament, el règim franquista era incapaç (o, si més no, hi estava poc disposat) de satisfer les necessitats més bàsiques d'una creixent població amb poder adquisitiu. La recentment arribada classe obrera es va trobar aïllada en edificis de construcció de baixa qualitat i mancada de serveis bàsics com ara escoles, clavegueres i carrers asfaltats.

En segon lloc, les empreses que ocupaven aquests treballadors no tenien serveis bàsics i no disposaven de finançament per fer aquestes inversions, excepte les grans empreses; d'altra banda les normes urbanístiques eren ignorades de manera general. Aquests dos factors il·lustren la creixent divergència que es donà entre les regles legals del joc establertes pel règim i la realitat de la vida quotidiana de la comarca.

Un tercer factor va ser l'aparició d'un il·legal però cada cop més hegemònic grup unitari d'organitzacions clandestines que respongué al nom de Comissions Obreres (CCOO). El setembre de 1962, la vaga en l'enorme planta de la Siemens de Cornellà marcà el començament de la fi de les organitzacions verticals franquistes. La gran majoria dels obrers industrials de la comarca treballaven moltes hores en condicions extremadament difícils i amb sous que feien de la subsistència una lluita contínua. En aquestes circumstàncies, els líders del naixent moviment obrer assolien cada cop més èxits en les seves crides a accions o vagues il·legals, desautoritzant i debilitant la direcció i els representants oficials del sindicat franquista. Les eleccions de representants sindicals de l'any 1966 a les plantes industrials foren aprofitades pels líders comarcals de CCOO per introduir-se en el sindicat vertical i reemplaçar els delegats franquistes.

Aquests èxits van proporcionar al moviment sindical il·legal la plataforma que necessitava per reforçar els seus vincles amb els treballadors temerosos de represàlies per part de la direcció i per convèncer molts empleats que la millor manera de mantenir la producció i protegir els beneficis en una economia "puixant" era posant-se al costat de CCOO, malgrat el seu estatus il·legal. Quan l'empresa escollí adoptar una actitud dura envers les demandes dels treballadors, concretament durant els darrers anys de la dictadura, els sindicats respongueren plantejant les seves demandes públicament, combinant crides en dues direccions: per a unes millors condicions de treball i per al final de les sancions contra els activistes del sindicat en empreses concretes amb aplicacions per vagues generals. La resposta a aquestes crides a la comarca va ser abas-

segadora, com les vagues generals de juliol i desembre de 1974 i l'extensa vaga general de desembre de 1974; gener de 1975. Aquest èxit creixent de desafiament al poder arbitrari de la direcció empresarial del règim franquista va donar lloc a una nova coalició entre líders obrers, partits polítics esquerrans clandestins, líders progressistes de l'Església i associacions de veïns al Baix Llobregat —una coalició des de la base de la qual van emergir pràcticament tots els líders polítics dels municipis industrials de la comarca amb la transició democràtica.⁴

1975-1984: LA GRAN CRISI

La transició cap a la democràcia marca el principi d'una nova fase en l'economia política del Baix Llobregat. Els darrers anys del règim franquista van coincidir amb la crisi mundial del petroli de 1973 i la creixent competència dels països desenvolupats en sectors industrials que eren dominants a la comarca. Des d'aquell moment, firmes industrials del Baix Llobregat trobaren cada cop més dificultats per competir en els seus. La crisi econòmica va colpejar fortament aquesta comarca. El març de 1984, per exemple, l'atur al Baix Llobregat fou quasi del 31% (comparat amb el 19,5% de tota Catalunya).⁵ Des de 1980-1985 hi va haver 906 expedients de regulació, que van afectar durament l'ocupació amb una pèrdua de 49.935 llocs de treball.⁶ Les institucions comarcals i els representants sindicals de la comarca respongueren a la crisi demanant la intervenció del Govern. El 1978, les dues organitzacions majoritàries, CCOO i UGT, van firmar un acord amb l'organització patronal SEFES demanant mesures dràstiques al Govern per lluitar contra el creixent atur a la comarca.⁷

En un context de major preocupació política que econòmica per garantir una transició estable cap a la democràcia, no ha de sorprendre que aquesta petició no rebés cap resposta efectiva. Els extremadament baixos nivells de confiança en les institucions del règim anterior forçaren el Govern de Suárez a eliminar els ja prou debilitats programes de desenvolupament econòmic del règim franquista (principalment els Planes de Desarrollo), juntament amb el Ministeri de Planificació, que era el responsable de dur-los a terme.⁸ L'equilibri permanent entre diferents interessos polítics que requeria mantenir la coalició de govern unida es reflecteix en el fet que hi va haver quatre ministres de Treball diferents en quatre anys. Aquesta inestabilitat va fer impossible establir una nova manera de fer política econòmica per rellevar les polítiques i les institucions del règim anterior.⁹ L'embrionari Govern de la Generalitat i els nous ajuntaments democràtics del Baix Llobregat no estaven preparats, ni institucionalment ni políticament, per compensar la desaparició de les polítiques de promoció econòmica d'àmbit estatal. A més, els nous governs municipals, que van patir la crisi durant el pri-

mer període, estaven poc interessats en les polítiques de desenvolupament que podien pal·liar la crisi; per tres raons fonamentals. En primer lloc, l'atenció dels polítics locals estava plenament centrada en els assumptes de pressió social que havien unit l'oposició local antifranquista (habitatges en males condicions, xarxes de transport deficitàries i poques escoles). En segon lloc, perquè els nous líders polítics en l'anomenat *cinturó roig* de ciutats industrials havien arribat a la política des de moviments socials, i en molts dels primers ajuntaments del Baix Llobregat hi havia una absència notable de persones amb preparació tècnica per donar suport als programes de desenvolupament econòmic.¹⁰ I en tercer lloc, aquesta manca de tècnics es reforçava amb una actitud pública antinegocis, que dominava molts ajuntaments de l'època. Donats els vincles de molts líders polítics locals amb els líders dels moviments pels drets del treballador a la comarca, no sorprèn que els negocis fossin molt sovint vistos com un problema més que com una font de solucions per a la crisi econòmica, i això va impedir de buscar camins per promoure l'activitat econòmica privada.¹¹ Aquestes actituds segurament van contribuir a la impossibilitat dels sindicats i SEFES d'arribar a nous acords entre 1980 i 1983.¹²

1984-1991: EL SEGON BOOM

Finalment, després d'una dècada de crisi econòmica i industrial, el nou Govern socialista reaccionà. La llei de reconversió i reindustrialització de juliol de 1984 concretà el pla del Govern socialista per assistir sectors industrials colpejats fortament per la crisi, en dues direccions principals: incentivar la modernització tecnològica i reduir els llocs de treball. La llei també preveia l'establiment de zones d'urgent reindustrialització (ZUR), amb incentius per encoratjar les firmes industrials a invertir en zones durament colpejades per les reconversions. El 6 de juliol de 1984 els sindicalistes i el nou president de SEFES van signar el «pacte pel Baix Llobregat», el qual, sota el títol «Acord pel relleu econòmic i social del Baix Llobregat», definia 4 àrees d'acció concretes:

1) Pressions actives per assegurar que el Baix Llobregat estigués inclòs a la ZUR de Catalunya i per assegurar que CCOO, UGT i SEFES tinguessin representants al Comitè Executiu de la ZUR. 2) Creació d'un comitè per a la promoció industrial amb representació de signataris conjuntament amb els governs municipals i la Generalitat. 3) Creació d'una comissió paritària de mediació. 4) Estreta col·laboració amb l'INEM per assegurar que les veus dels representants econòmics fossin escoltades en les actuacions de col·locació laboral. Posteriorment, la majoria dels ajuntaments de la comarca es van adherir al pacte i es va crear una comissió d'alcaldes d'Esplugues, Sant Boi i el Prat per participar en el treball de la comissió.

De les quatre peticions del pacte, només les dues últimes (la creació d'una comissió de mediació i tot un seguit d'acords amb l'INEM), van tenir èxit. Aquesta darrera va donar com a resultat la creació d'un comitè de seguiment amb l'INEM, un dels primers acords d'aquest tipus a tot Espanya. Les principals peticions del pacte (la participació de representants locals a la comissió gestora i la inclusió de tots els municipis del Baix Llobregat a la ZUR) no van ser assolides. Les negociacions referents a la ZUR van acabar sent de competència exclusiva del Govern central i la Generalitat. El pla que van negociar per a Catalunya incloïa dotze municipis de la comarca: Castellbisbal, Martorell, Sant Andreu, Molins de Rei, Sant Feliu, Gavà, Viladecans, Sant Boi, Sant Joan Despí, Esplugues, El Prat i Cornellà. La ZUR catalana només es va aplicar a àrees afectades per la reconversió d'aparells domèstics (gamma blanca), deixant de banda el tèxtil (un sector que també tenia un pla de reconversió) i les indústries auxiliars, els dos sectors més afectats per la crisi a Catalunya.¹³

Què va significar, malgrat tot, la ZUR? El programa per a tot Catalunya va suposar un total net d'inversions de més de 135 bilions de pessetes i va generar més de 8.600 nous llocs de treball amb contractes estables. Més de 15 bilions de pessetes d'aquesta quantitat total invertida es van proveir mitjançant subsidis directes, amb dos terços de la quantitat total pagada per l'Estat i la resta per la Generalitat. Aquesta quantitat tan impressionant, però, s'ha de considerar amb cura.¹⁴

En primer lloc cal tenir present que gairebé un terç de totes les sol·licituds presentades es van resoldre els últims sis mesos de l'aplicació de la llei. En aquells moments, l'economia espanyola estava vivint un boom espectacular conseqüència de la seva integració a la Comunitat Europea el 1986. L'explosió d'inversions privades a Espanya durant aquest període ens permet concloure que la majoria d'aquestes inversions s'haurien fet amb o sense els subsidis oferts a través del programa ZUR.

En segon lloc, només el 25% de totes les inversions s'havien dut a terme el 1992, és a dir, durant el període en què, d'acord amb la llei, totes les inversions excepcionals ja s'haurien d'haver fet. Part d'aquestes inversions retardades s'expliquen per l'elevat nombre de sol·licituds d'última hora. Les inversions fetes mitjançant les ZUR no coincidien amb la fi d'un cicle econòmic com s'esperaven els creadors del programa, sinó més aviat amb l'inici de l'espectacular boom econòmic que va seguir la crisi.

A Barcelona, les inversions fetes en els programes de 1986 i 1987 sumaren 5.800 milions de pessetes. El total de la inversió industrial a Catalunya (excloent-ne les inversions inicials fetes per noves empreses) va créixer

en un 18,33% els anys 1986 i 1987; durant l'any següent va créixer un 11,08% addicional. El total de la inversió industrial a Catalunya en termes numèrics, durant aquest període, va ser aproximadament de 285.000 milions de pes-setes. Aquestes dades demostren sense dubte que els efectes de les ZUR en la inversió total a Catalunya durant el període en qüestió foren virtualment inexistents. Les dades parlen per si soles: el 1986, el 0,8%; el 1987, l'1,7%; el 1988, el 2,2%, i el 1989, el 3,3%.¹⁵

Pel que fa als llocs de treball, van ser, en canvi, més impressionants. Entre 1985 i 1989 els projectes de les ZUR van originar 8.667 llocs de treball, el 7,7% dels llocs de treball creats a Catalunya durant aquest període (112.000). D'altra banda, però, van ser inútils els esforços per donar feina a aquells que l'havien perduda per la reconversió sectorial. El cos executiu de les ZUR de Barcelona va estipular que els treballadors sense feina pels plans de reconversió tindrien preferència en 4.973 de les 8.667 places finalment creades mitjançant aquests projectes. Però només 126 d'aquests treballadors l'aconseguien. Per què? Conejos i Puig especulen que el ràpid creixement de l'economia, junt amb els retards en l'aprovació de projectes, van fer que a la majoria dels treballadors acomiadats fossin capaços de trobar feina per ells mateixos. Aquest resultat, però, s'hauria d'interpretar amb precaució. Molts d'aquests treballadors van ser forçats a trobar feines fora de la indústria, en el sector serveis, molt mal pagades, mentre que molts immigrants arribats en anys anteriors d'altres parts d'Espanya senzillament van deixar l'àrea de Barcelona, confiant que les indemnitzacions tindrien més rendiment a les seves ciutats d'origen.

Així, doncs, és clar que el boom econòmic al Baix Llobregat que va començar a finals de 1985, en el camí cap a la integració europea el 1986, i va continuar fins poc després dels Jocs Olímpics de Barcelona, el 1992, no tenia res a veure amb el programa de les ZUR. En canvi, cal que destaquem tres factors generals més decisius: 1) L'enorme creixement de la inversió a Espanya com a conseqüència de la integració europea. 2) Les macroinversions en transport i infraestructures fetes que relacionen la comarca amb la dinàmica econòmica de la gran Barcelona. 3) La reubicació en massa a la comarca d'indústries que es veien forçades a abandonar Barcelona a conseqüència dels diversos projectes relacionats amb les olimpíades.¹⁶ Tanmateix, si mirem més enllà dels números, veurem que el programa de les ZUR va tenir algunes conseqüències importants per a la futura estructura de l'economia del Baix Llobregat.

Primer, tal com apunten Conejos i Puig, si bé les ZUR no van tenir un gran impacte sobre els nivells d'inversió a la comarca, els seus criteris d'inversió van encoratjar empreses a invertir en projectes més innovadors, els quals certament han tingut a llarg termini un efecte

positiu en la competitivitat de les empreses involucrades.¹⁷

Segon, el programa de les ZUR representava un canvi en l'estil dels esforços per a la promoció de l'economia pública a Espanya en general i a la gran Barcelona en concret. Les ZUR van ser la primera temptativa seriosa de política industrial en l'etapa democràtica amb concepció global i criteris econòmics. Els esforços anteriors per ajudar empreses concretes han de ser entesos com a respostes a un problema concebut per polítics en termes polítics més que no pas econòmics: el Govern oferia ajuts a companyies o sectors només quan hi havia disturbis laborals i aquests podien arribar a convertir-se en inconvenients polítics o fins i tot electorals.

Les ZUR no van ser dissenyades per produir canvis estructurals a llarg termini, sinó per accelerar el final d'una espiral descendent en la inversió industrial i tornar a la situació de les darreries de l'any 1974. En canvi va suposar un pas decisiu en l'evolució del pensament pel que fa a la política econòmica. La idea que podia ser útil, des d'una perspectiva política, de conceptualitzar l'economia en termes regionals no era nova; però el fet que els governs autonòmics poguessin participar en un programa dissenyat tenint en compte les necessitats concretes d'empreses i de treballadors dins les seves comunitats, va ser un clar senyal de canvi en les relacions entre l'Estat i les regions. A més, era potser la primera vegada que el Govern espanyol arribava a petites i mitjanes empreses amb un programa dissenyat per augmentar la competitivitat.

El redactat imprecís del decret del Govern central de les ZUR permetria que els governs regionals intervinguessin en la seva aplicació. A la gran Barcelona, les ZUR es van organitzar al voltant de cinc *Eixos de Promoció Industrial* o EPI. Els EPI eren dirigits per experts en desenvolupament tècnic de la Corporació Metropolitana de Barcelona (CMB) amb la participació dels municipis afectats. La CMB treballava amb la Generalitat per avaluar projectes proposats per empreses, els quals eren remesos cap a Madrid per a l'última aprovació.

Els EPI es configuraren més com un projecte de promoció urbanística que com un projecte de promoció econòmica. L'objectiu de promoure inversions es va assolir mitjançant millores en la qualitat de l'espai industrial. Els gerents dels EPI dedicaven la majoria dels seus esforços a superar la burocràcia i els obstacles estructurals per tal d'aconseguir el desenvolupament i la millora d'espai industrial, sense tenir en compte la mida de l'empresa. Un dels obstacles principals a aquestes millores infraestructurals era el seu cost. Després de gairebé tres dècades d'insuficient inversió

governamental i privada, els directors dels EPI van haver de fer front a una forta oposició de companyies i empresaris que consideraven que ells no podien suportar compartir aquests costos de millora proposats. A començaments de 1986, la CMB va signar tot un seguit d'acords amb el Banc de Crèdit Oficial per donar facilitats a les empreses que sol·licitessin ajuts en el marc de les ZUR i dels EPI (línies de descompte de crèdits per a la inversió) i, també, per concedir crèdits als municipis que ajudessin a cobrir aquestes despeses quan les empreses fessin fallida i no poguessin pagar els seus impostos de manera oportuna.¹⁸

Els EPI van marcar una diferència en l'economia del Baix Llobregat? Considerem el següent comentari de l'any 1986 de Manuel Izquierdo, director de l'EPI de Sant Boi-Viladecans-Castelldefels-Gavà: "Els empresaris han descobert finalment que l'Administració no és solament una càrrega econòmica per a la seva empresa, que la ZUR disposa de diners i que hi ha voluntat política no solament de crear llocs de treball sinó també que els poders públics es preocupen que les indústries guanyin diners".¹⁹ Aquesta valoració positiva dels EPI creats mitjançant el programa de la ZUR més tard tindria el suport dels representants de la comunitat d'empresaris de la comarca: "La indústria del Baix Llobregat és la més important de Catalunya tant per la diversitat com pel volum de concentració. El Baix Llobregat ha estat capaç de superar dues crisis molt fortes i continuar al capdavant de l'economia catalana. Una de les causes més importants de resorgiment industrial de la comarca és el desenvolupament urbanístic dels polígons industrials que fins aleshores no gaudien d'uns mínims de

condicions, com ara l'asfaltat dels carrers d'accés o la reordenació dels terrenys".²⁰

Aquests industrials del Baix Llobregat podien començar a pensar en el Govern no solament com un obstacle, sinó també, almenys potencialment, com un aliat. Era una veritable revolució en una comarca amb una reputació adquirida pels alts nivells de conflicte laboral i per governs d'esquerra hostils a formes capitalistes d'organització econòmica. L'evolució de les relacions entre Govern, empresa i treball durant els anys 90 confirma que les experiències dels EPI van ser crucials per al futur caràcter de la promoció econòmica i laboral.

MADURESA I CONSOLIDACIÓ: EL BAIX LLOBREGAT ALS ANYS 90

El pacte del Baix Llobregat, llargament ignorat pels governs i els líders socials de fora de la comarca, va ser l'inici d'un important canvi en el caràcter de les relacions entre empresa, treball i Govern. Va ser el fruit d'una sèrie de discussions respecte a l'atur, l'ensenyament, l'organització territorial i els plans sectorials en un moment en què la majoria de les àrees industrialitzades d'Espanya eren tancades per uns conflictes socials aparentment irreconciliables. Mentre moltes empreses continuaven mostrant reserves sobre reubicar-se en àrees famoses per la seva història de conflictivitat laboral i governs municipals d'esquerres, altres empreses van percebre que les millores en la infraestructura física de la comarca anaven acompanyades per avenços positius en el clima de les relacions industrials. Les notícies d'aquests canvis finalment prenen solidesa i

Dossier

El repte de promoció econòmica ha d'anar de la mà de la integració social. Foto *Econòmics Catalunya*.

donen lloc a un nou panorama. Per exemple, en els EPI de Molins de Rei i Sant Feliu, el 65% de les empreses han arribat des de 1990.²¹ En altres paraules, l'aspecte de la indústria al Baix Llobregat ha canviat radicalment en els darrers sis o set anys.

PODER LOCAL I PERSPECTIVES DE FUTUR

A l'última part d'aquest article, centraré la meua atenció en dues qüestions. Primer, quin paper ha jugat la intervenció del Govern local en el desenvolupament econòmic? I segon, quins són els reptes actuals perquè la comarca tiri endavant?

Dossier

Si comparem els dos primers períodes de la història politicoeconòmica de la comarca presentats anteriorment, veiem dos estils diferents d'intervenció governamental. Durant el primer (1975-1984) la tasca de govern a Espanya va estar centrada en la consolidació de la transició democràtica. En el cas dels ajuntaments del Baix Llobregat, el primer pas en la consolidació democràtica va estar definida pel repte de millorar les condicions de vida de la majoria de ciutadans. Aquesta prioritat, combinada amb una visió ideològica de confiança de la iniciativa empresarial comportava una absència d'intervenció positiva per part del Govern local en afers de negocis. La política econòmica a la comarca durant el segon període (1985-1991) va centrar-se al voltant d'esforços per millorar la infraestructura física de la comarca. Els programes de les ZUR i els EPI anaven acompanyats de fortes inversions en xarxes de comunicació. Aquestes inversions, en gran part amb el suport de l'Estat i la Generalitat amb ajuts addicionals de la Comunitat Europea, van produir una transformació molt important en la lògica de la inversió industrial a la comarca. Si abans les empreses venien a la comarca a la recerca d'espai barat i salaris baixos, ara són atretes per espais de qualitat creixent i bones comunicacions amb l'àrea sencera de Barcelona (i més enllà). Aquesta transformació de la infraestructura de la comarca continua amb el Pla del Delta, la inversió en infraestructura més gran de tot Espanya durant els propers 5-6 anys.

Atenent a l'acció dels ajuntaments cal remarcar que la contribució més notable del Govern local a la promoció econòmica durant aquest període fou en l'àrea d'educació. Hi hagué una sobtada proliferació d'iniciatives de formació ocupacional (escoles taller i formació professional) i programes de reciclatge per als aturats a les ciutats industrials de la comarca. El creixent paper del Govern local en programes de formació ocupacional, fortament centrats en els sectors menys ocupats de la població, va ser el següent pas lògic en el primer període centrat en el dèficit de la infraestructura. La majoria d'aquests programes primerencs eren coordinats mitjançant l'INEM, amb poca implicació dels agents socials.

El resultat fou una divergència entre la formació oferta i les necessitats de les empreses.

A les darreries dels anys 80, les ciutats més grans de la comarca també van establir les seves pròpies unitats de desenvolupament econòmic, ja fos en departaments dins l'Administració local o en organitzacions separades. A més, per dirigir els programes de formació ocupacional i molts projectes urbanístics, aquestes unitats també van començar a desenvolupar serveis tradicionalment considerats com a activitats de promoció econòmica: fires comercials, provisió de serveis bàsics per a nous negocis, estudis de mercat..., i la concentració en un sol departament de les informacions i serveis útils a les empreses (finestretes úniques). El model per a aquestes activitats procedia de les planificacions locals italianes i franceses.²²

Al mateix temps, diversos líders polítics de la comarca van començar a jugar un paper més actiu en nom d'empreses locals o de treballadors en els seus esforços per resoldre les crisis, mitjançant negociacions o a través de la facilitació de crèdits, subsidis o fins i tot solucions legislatives procedents d'altres nivells de govern. Hi va haver casos notables com ara La Seda, Seat i Philips (Technimagen) per anomenar-ne només tres. Molts d'aquests mateixos líders també havien demanat de crear interlocutors a nivell municipal per afavorir contactes regulars, ja fossin informals o amb l'establiment de consells econòmics i socials (CES), per facilitar el diàleg entre representants d'empresa, treball i altres líders locals. Com en el cas dels nous serveis de promoció econòmica descrits anteriorment, aquests esforços reflecteixen una creixent presa de consciència per part d'autoritats locals i una inspiració en altres països europeus.

Actualment, al Baix Llobregat, aquesta promoció econòmica a nivell municipal ha estat complementada per programes dirigits tant per grups de municipis com en col·laboració amb el Consell Comarcal. Aquests esforços s'han centrat en quatre àrees principals:

Primera: El president del Consell ha cercat promoure el diàleg entre agents polítics i socials dins de la comarca amb la creació del primer consell econòmic i social comarcal (CES) de tot Espanya.

Segona: El Consell Comarcal ha invertit força energia per combatre l'atur a la comarca i facilitar que les empreses puguin trobar treballadors amb la formació requerida. Per a aquest fi, la unitat de promoció econòmica del Consell, Societat de Gestió Comarcal, (SOGECO), ha establert un observatori permanent del mercat de treball per recollir dades d'oferta i demanda de feina a la comarca, nivells de preparació de la població, evolució de relacions industrials, tendències

de contractació, acords de contractació sectorial, acomiadaments, etc. El Consell també ha creat el Servei per a l'ocupació del Baix Llobregat, novament una primícia comarcal a Espanya, que complementa els serveis de col·laboració oferts per l'INEM i la Generalitat. Residents i empresaris de la comarca poden accedir a aquest servei a través de les oficines del Consell, els ajuntaments, la majoria d'organitzacions sindicals i la Confederació d'Empresaris del Baix Llobregat.

Tercera: El Consell Comarcal s'ha convertit en un punt important de cooperació entre municipis i de canalització dels seus esforços per cercar ajuts per a la promoció econòmica i les activitats de col·locació en altres administracions (INEM, Departament de Treball de la Generalitat, Diputació de Barcelona i Unió Europea). Aquests esforços cooperatius han esdevingut molt més importants en els darrers anys, quan ha crescut la competència entre regions i municipis per captar ajuts. L'habilitat dels municipis a compartir experiències i idees i a millorar la qualitat dels projectes que proposen a altres administracions, ha estat fonamental per a l'èxit de la comarca i dels seus municipis en l'obtenció d'ajuts.

Quarta: El Consell Comarcal ha intentat intervenir en programes de planificació comarcal per tal d'adequar-los a la realitat econòmica de la comarca. D'aquestes activitats destacariem dues àrees: la participació del Consell Comarcal en l'elaboració i posteriors negociacions referents al Pla del Delta, i la segona participació en el Pla Estratègic per a la comarca. La participació del Consell Comarcal en el Pla del Delta ha estat mínima, encara que aquest precedent pot motivar altres intervencions del govern comarcal. El Pla estratègic del Baix Llobregat, que encara s'està desenvolupant, combina una diagnosi global de les forces i febleses de la comarca amb un seguit de propostes per millorar la seva infraestructura, fomentar la diversitat econòmica i afavorir el mercat laboral. Està inspirat en el llibre blanc de la Comissió Europea per al desenvolupament i en el Pla estratègic Barcelona 2000.²³ La imprecisió de les propostes i l'absència d'un pla clar d'implementació reflecteix no solament el fet que aquest Pla està només en la seva primera fase sinó, més problemàticament, que el Govern comarcal no està prou consolidat en termes d'autoritat o de recursos per dur a terme un pla global d'aquesta magnitud. Els esforços del Consell Comarcal per coordinar els programes dels municipis del Baix Llobregat han estat complementats per diverses iniciatives intermunicipals orientades a desenvolupar projectes urbanístics industrials que posen en relació els programes de política local amb els programes d'ocupació i ambientals coordinats per la Unió Europea. Aquests programes, com aquells del Consell Comarcal, donen a les administracions locals dues oportunitats: primera, la d'aprendre d'experiències d'altres²⁴, i segon, la d'estrènyer les relacions entre elles, potenciant un

conjunt d'esforços per obtenir ajuts i suport d'altres nivells de govern.

ESPERANT IMPACIENTMENT. ELS REPTES PER A LA CONSOLIDACIÓ

D'entre tot, és clar que les contribucions més importants al desenvolupament econòmic del Baix Llobregat en els darrers vint anys i escaig van procedir de programes tradicionalment considerats de promoció econòmica, de subsidis i d'incentius com els de les ZUR, els crèdits oficials, etc. Però també a través d'inversions en infraestructura, polítiques urbanístiques i, en menor grau, educació ocupacional. El Baix Llobregat de les darreries dels anys 70 era una regió territorial que, per dir-ho simplificadament, estava controlada per interessos privats. Fins que els diferents nivells governamentals no van ser capaços de guanyar soberania sobre assumptes tan bàsics com les polítiques d'ús de territoris i les destinades a pal·liar l'immens dèficit acumulat de serveis públics bàsics, la promoció econòmica va ser un luxe més enllà del seu significat. Els esforços combinats dels governs central, regional i local (junt amb una assistència financera substancial de la Comunitat Europea) han permès reconquerir al Baix Llobregat una iniciativa i un control que no es tenia als anys 60 i principis dels 70, a l'època de les persistents mobilitzacions. Al mateix temps, els governs local i regional, com ja hem vist, han posat en marxa tot un seguit d'institucions i pràctiques polítiques destinades a promoure el desenvolupament econòmic continuat de la comarca mitjançant polítiques concebudes tradicionalment per a la promoció.

De cara al futur, resten dues qüestions: els reptes que es planteja la comarca avui, i la reflexió de si les eines i les relacions que s'ha promogut fins ara són les adequades per donar resposta a aquests reptes. El repte econòmic fonamental del Baix Llobregat com una de les regions industrials més importants de tot Europa, és *atreure i mantenir un conjunt d'empreses competitives internacionalment*. Les meves entrevistes amb funcionaris públics que treballen a promoció industrial arreu d'Espanya, revelen un grau de consens relativament alt respecte al paper que els governs locals poden jugar per tal d'assolir aquest repte: assegurar infraestructura d'alta qualitat i espai industrial suficient; mantenir els impostos locals a nivells competitiu; atenedir dia a dia les vicissituds empresarials (manteniment de carreteres, deixalleries, etc.); donant informació a petites i mitjanes empreses sobre programes de govern (local, regional, nacional o de la Unió Europea) que els poden ser útils; vinculant els programes de formació local a les necessitats de les empreses, i assegurant que la veu de l'empresa sigui escoltada per l'Administració local.

A nivell municipal convé mantenir la permanent

actualització d'aquestes polítiques i l'existència de fóruns adequats per possibilitar un diàleg continu entre agents públics i privats. Desgraciadament, però, una promoció econòmica exitosa requereix molt més que l'establiment d'un CES a cada poble.

La capacitat dels representants públics i legals del Baix Llobregat per implantar amb èxit els tipus de política resumits anteriorment es troba frenada per un seguit d'obstacles —polítics, econòmics i socials— les solucions dels quals requereixen molt més que una actitud de col·laboració entre els representants polítics i econòmics locals.

El repte polític més important que afronta el Baix Llobregat és aclarir quines són les competències dels ajuntaments. El debat continu entre les comunitats autònomes i el Govern central respecte a la divisió constitucional de poders, ha establert límits importants en la legitimitat i autoritat dels ajuntaments. Els més obvis d'aquests límits són l'escassetat de recursos financers i la seva disponibilitat. La precarietat del pressupost operatiu s'agreuja per la incertesa d'aquest pressupost d'un any per l'altre: l'absència de pactes de finançament locals entre l'Estat o la Generalitat i les autoritats locals limita severament la capacitat dels ajuntaments per planificar-se per al futur.

La lluita continua entre la Generalitat i l'Estat també ha fet que la Generalitat es mostrés refractària a compartir poder amb els ajuntaments. La Generalitat durant molt de temps ha buscat consolidar la seva postura de negociacions amb l'Estat, tot limitant el poder polític local. Aquesta estratègia, junt amb un molt comprensible desig d'una Generalitat, fins ara controlada per CiU, de minimitzar l'autonomia política de municipis industrials controlats pel PSC i IC-Els Verds, són probablement els factors clau darrere dels quals esclaten fenòmens com ara la dissolució de la CMB, la continuada limitació de competències als ajuntaments i la limitació de les autoritats locals en negociacions referents a la transferència de competències des de l'INEM o al desenvolupament d'un sistema de relacions industrials tripartides dins de Catalunya.

Quines són les conseqüències d'aquests límits polítics dels poders locals pel que fa a la promoció econòmica al Baix Llobregat? Els esforços de promoció econòmica fets des dels ajuntaments gràcies a les possibilitats financeres ofertes per àmbits superiors. Si l'INEM, la Unió Europea, la Diputació o la Generalitat deixen d'ajudar programes concrets, els ajuntaments es trobaran fortament limitats per aconseguir-ne d'altres. La forta dependència de les iniciatives municipals d'altres administracions no fa res per a canviar la concepció tradicional de la ineficàcia de les autoritats locals.

Mentre l'empresa continuï considerant el Govern local com relativament incompetent, els funcionaris locals tindran moltes dificultats per aconseguir el seu suport en la definició i execució de polítiques de promoció econòmica locals. Irònicament, les limitacions en la participació dels actors privats en el desenvolupament de polítiques locals fa que el govern local no pugui aprofitar la seva font d'eficàcia més important: la seva proximitat al ciutadà.

Els obstacles polítics per augmentar la col·laboració entre el sector privat i l'Administració estan reforçats, en el cas del Baix Llobregat, per les peculiaritats institucionals i estructurals de la comarca. Malgrat els èxits en la col·laboració entre empresa i treball en els darrers anys, una col·laboració més estreta continua sent difícil per les incompatibilitats d'àmbits territorials entre l'organització política i el marc institucional de les relacions entre empresaris i treballadors en el Baix Llobregat. Aquest desajust és un desincentiu per a la col·laboració a nivell comarcal i una oportunitat perduda d'aplicar les lliçons anteriors de cooperació local.

Mentre la majoria d'organitzacions, CCOO i UGT s'organitzen en àrees comarcals, l'organització territorial de les organitzacions empresarials no.

Les tres organitzacions empresarials més grans de la comarca —Confederació d'Empresaris del Baix Llobregat, AELLA i SEFES— no són presents, en el cas de les dues primeres, a tots els municipis de la comarca, i en el cas de la tercera, s'organitza en un territori més ampli que la comarca. A més, l'organització de treballadors responsable de negociar els convenis col·lectius, a la província, per al sector industrial més important a la comarca, La Unió Patronal Metal·lúrgica, té pocs afiliats dins la comarca.²⁵ Els creixents nivells de col·laboració entre les dues organitzacions sindicals majoritàries contrasta amb un nivell molt més baix de cooperació entre les diverses organitzacions empresarials.²⁶ La manca d'una organització empresarials amb autoritat comarcal, complica clarament els esforços d'aprofundir en el diàleg social a nivell comarcal.

Sense una solució a aquests reptes polítics locals i institucionals, la dedicació a activitats de promoció econòmica a nivell local o comarcal, continuarà excedint-se de les capacitats dels agents locals.

Com ja hem vist abans, molts dels programes locals han seguit el curs previst, però intents polítics més globals, com ara el Pla estratègic de la comarca o moltes de les propostes més complexes dels municipis, són poca cosa més que façana: la realitat és que aquests plans estan, però, mancats de fons, competències o capacitats institucionals dels ajuntaments. El desenvolupament d'aquests plans econòmics és complicat a causa de la

complexa estructura econòmica del Baix Llobregat. La vida de la comarca està altament influenciada per la presència immediata de Barcelona: la influència de la ciutat és present de diferent manera a les diverses parts de la comarca. Les ciutats industrials del sud-est de la comarca –El Prat, Cornellà, Sant Boi, Sant Feliu, Sant Joan Despí i Viladecans– són una extensió del complex urbà de Barcelona (i L'Hospitalet).²⁷ Les ciutats industrials del nord de la comarca (deixant de banda de Martorell, escenari de la complexa situació de la SEAT), són una mica més autosuficients en la seva organització econòmica. Finalment, moltes ciutats petites de la comarca són poc més que comunitats dormitori de ciutadans vinculats econòmicament a Barcelona. Aquestes diverses subcomarques també difereixen marcadament l'una de l'altra en termes d'espai útil industrial, i els nivells d'ingressos i educatius dels seus residents. Les relacions entre les diverses zones de la comarca no estan afavorides pel fet que les relacions de transport amb Barcelona normalment són superiors a aquelles relacions de diverses ciutats del Baix Llobregat entre elles.

Els diversos intents d'intensificar les relacions institucionals entre la ciutat de Barcelona i les ciutats més properes (la CMB i la seva successora, l'AMB, el Consorci de Zona Franca, etc.) reflecteixen el fet que l'organització estructural del Baix Llobregat és impossible d'entendre fora de la seva situació dins de la més gran àrea metropolitana. La densa estructura econòmica i els llaços institucionals entre la comarca i Barcelona són un factor clau que condiciona els esforços per desenvolupar una orientació clara en la promoció econòmica dins la comarca. Aquestes limitacions estructurals es fan més greus pel fet que l'Administració comarcal –el Consell Comarcal– no té poder per recaptar fons; la seva efectivitat com a element coordinador comarcal està totalment supeditada a la bona voluntat dels ajuntaments de cedir-li autoritat. La diversitat de circumstàncies econòmiques en les quals es troben els municipis de la comarca fomenta aquesta bona voluntat en les autoritats locals. El pla global a nivell de comarca només té sentit en el context de la *Barcelona més gran*, un fet desgraciadament complicat per discussions polítiques entre la Generalitat i els líders de la regió metropolitana.

Els reptes polítics i institucionals condicionats a una estratègia de desenvolupament econòmic unitari estan condicionats també, en molts aspectes, pels reptes socials de la comarca. El Baix Llobregat té el percentatge més baix de residents de més de 65 anys i el percentatge més alt de residents de menys de 15 anys de tot Catalunya. Els ingressos mitjans per família a la comarca són aproximadament del 9% per sota de la mitjana catalana; aquesta dada es correspon quasi al 15% per sota de la mitjana regional per la de les ciutats i la de les

ciutats industrials de la meitat sud de la comarca. El percentatge de dones amb lloc de treball és del 5% per sota de la mitjana catalana. No sorprèn que els nivells educatius també es quedin substancialment enrere respecte a altres parts de Catalunya. El 1991, el 16,2% de la població havia acabat FP2 o estudis de secundària, i el percentatge per tot Catalunya, en canvi, arribava al 20,8; i el percentatge de graduats universitaris a Catalunya és gairebé dues vegades més alt que el percentatge del Baix Llobregat.²⁸

Mentre l'economia del Baix Llobregat pot haver experimentat una tremenda transformació durant els darrers 25 anys, aquestes estadístiques demogràfiques demostren que romanen al Baix Llobregat els reptes socials plantejats pel creixement de la població als anys 50 i 60. Aquests canvis socials necessiten processos més difícils. Les solucions òbvies –per exemple, pavimentació de les carreteres, construcció de voreres i expansió de la xarxa de transport públic–, ja s'han aplicat; l'anterior abundància de feina per treballadors sense formació ha desaparegut ja. La majoria dels aturats d'Espanya són joves poc formats; un perfil que és comú al Baix Llobregat. El repte d'introduir aquesta gent jove al mercat laboral, al proper mil·lenni, requereix la construcció de relacions més properes entre empresa, treballador i Govern local. El Baix Llobregat, així doncs, roman com una regió en la qual el repte de promoció econòmica ha d'anar de la mà de la integració social. Si bé els perfils econòmics de les vint-i-nou ciutats del Baix Llobregat varien molt, totes elles (a banda de les més petites) pateixen els problemes de l'atur i la marginació social que sovint acompanyen el baix nivell educatiu. Aquesta amenaça comuna a l'estabilitat social és potser el que fonamenta la relació més forta entre les ciutats de la comarca. Així, doncs, no sorprèn que aquests esforços per lluitar contra l'atur i pal·liar déficits socials, com ja hem vist, hagin estat el centre més comú de la col·laboració intermunicipal. Aquests esforços han produït iniciatives de col·laboració entre Govern, treballadors i empresa, estrenyent llaços entre la clau política, econòmica i social dels representants de la comarca. La relació establerta mitjançant aquests esforços són el trampolí cap a una col·laboració futura, no solament en educació, sinó també de manera més general en promoció econòmica. Les converses que he sostingut amb empresaris i líders de govern d'arreu de la comarca, m'han revelat que tots els partits creuen que hi ha un lent però ferm creixement de la col·laboració i la confiança entre els representants de la política social i l'economia. Aquestes actituds poden no ser fàcils de traslladar a estadístiques significatives, però no hi ha dubte que són bàsiques per al futur desenvolupament econòmic de la zona.²⁹

El Baix Llobregat continua afrontant molts dels reptes socials que tan sovint han definit la seva identitat

diferenciant-la de la d'altres zones. Irònicament, la lluita per afrontar aquests reptes pot aportar la clau per mantenir una identitat coherent i productiva per al Baix Llobregat enfront dels canvis econòmics que, tanmateix, podrien afeblir la lògica de la unitat comarcal.

NOTES

- ¹ Las polítiques «actives» de col·locació dissenyades per canviar el caràcter d'abastiment i/o demanda en el mercat laboral mitjançant, per exemple, incentius per arrendament, programes de formació especialitzada o possibilitats d'ofertes de treball centralitzades amb l'objectiu d'incrementar la transparència del mercat. Les polítiques «passives» de col·locació, com és ara la compensació d'atur, no induïxen a canvis en el mercat laboral pròpiament dit.
- ² El meu agraïment a Francesc Castellana per suggerir-me aquesta periodització del desenvolupament recent de l'economia política del Baix Llobregat. He fet uns canvis mínims en les dates que ell em va suggerir inicialment.
- ³ *Atlas Comarcal del Baix Llobregat*; Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat; 1995. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, pàg. 113.
- ⁴ La font essencial per a aquests fets és, evidentment, RIERA, Ignasi i BOTELLA, José. *El Baix Llobregat, 15 años de luchas obreras*. Editorial Blume; Barcelona; 1976.
- ⁵ VILA, Jesús. A. "De l'atur a la ZUR", dins *El Far del Llobregat*, núm. 1; maig 1985; pàg. 27.
- ⁶ SOLANS, Joan Antoni. "Una estratègia urbanística al Baix Llobregat per als noranta", dins *Papers*; volum 19; setembre de 1994; pàgs. 24-28.
- ⁷ VILA, Jesús. A, op. cit. pàg. 27-33.
- ⁸ ROSELL, Jordi i VILADOMIU, Lourdes, "La política regional en los ochenta: ¿continuidad o ruptura? en *La reestructuración del capitalismo en España 1970-1990*. Obra coordinada per Miren Etxezarreta; Barcelona; Icaria and Fehem, D.L.; pàg. 285-286.
- ⁹ BERMEO, Nancy. "Sacrifice, sequence, and strength in successful dual transitions: Lessons from Spain" dins de *The journal of transition politics*, 56, núm. 3; agost de 1994; pàg. 606.
- ¹⁰ PALOS RODRÍGUEZ, José. "La dinámica de las periferias urbanas y su percepción. Agentes y factores de transformación del territorio. El caso del sector central del Baix Llobregat"; tesi doctoral; Barcelona: Departament de Geografia Humana de la UB; 1992; pàg. 186-187.
- ¹¹ Entrevistes fetes per l'autor a representants de la vida política i econòmica locals.
- ¹² VILA, Jesús. *Ibid.*
- ¹³ *Ibid.* pàg. 30-32.
- ¹⁴ L'anàlisi que ve a continuació és de CONEJOS i SANCHO, Jordi i PUIG i RAPOSO, Miquel. "La zona de urgente reindustrialización como instrumento de política de mantenimiento del empleo: el caso de Barcelona", dins "Revista d'Economia" núm. 14, 1992, pàg. 77-83. Vegeu també GUIJOAN, M. i HERNÁNDEZ, J.M. "Reindustrialización del cinturó industrial de Barcelona 1985-1988", dins de "Nota d'Economia" núm. 34; Departament d'Economia i Finances. Generalitat de Catalunya; 1989. LAFUENTE, A. i PÉREZ, R. "Balance y perspectivas de las ZUR", dins de "Papeles de Economía Española", núm. 35; 1988.

- ¹⁵ La mida actual de les subvencions per subsidis expressada en termes de percentatge és molt menys del 30% del total de les inversions: una mica més del 15% al 1986 i al 1987, però menys del 10% al 1988 i només el 7,15 al 1989. És improbable que aquests percentatges tan baixos hagin estat determinants en decisions referents a les inversions d'empreses en la major part dels casos.
- ¹⁶ Sobre aquests punts vegeu per exemple, CLUSA, Joaquim. "Barcelona: Economic development 1970-1995", a Nigel Harris i Ida Fabricius Eds. 1996 dins de *Cities and structural adjustment*; London UCL Press; pàg. 102-116.
- ¹⁷ CONEJOS I PUIG. op.cit. pàg. 84
- ¹⁸ Corporació Metropolitana de Barcelona, Direcció de Serveis de Programació i Finances. 1986 (juliol). Foment de l'activitat econòmica i industrial (iniciatives locals a l'Àrea Metropolitana de Barcelona).
- ¹⁹ ARJALAGUER, Xavier, "Contra l'atur, creació d'empreses", dins "El Far de Llobregat", 9, maig 1986; pàg. 15-17.
- ²⁰ BATLLE, Bonaventura, secretari general de l'organització empresarial SEFES, citat a la revista *Economics*, número especial dedicat al Baix Llobregat, 1995, pàg. 47.
- ²¹ Converses amb Dolors Roig i Canals, directora tècnica de l'Oficina d'Informació i Suport Empresarial, Sant Feliu de Llobregat.
- ²² Entrevistes fetes per l'autor a funcionaris del Pla econòmic local.
- ²³ Consell Comarcal del Baix Llobregat, Memòria 1991-1995, Sant Feliu de Llobregat, 1995, pàg. 23.
- ²⁴ Pel que respecta a això, cal notar el fet que aquestes xarxes incloquin municipis de tot Espanya i fins i tot d'altres països europeus.
- ²⁵ ROCOSA, Vicenç "De 1977 a 1996: El convenio provincial del metal y el Baix Llobregat", dins "La Factoria", volum 1: núm. 1; octubre de 1996; pàg. 110.
- ²⁶ Repetidament han aparegut a la premsa local durant els darrers anys informes de disputes sense importància entre aquestes organitzacions, aparentment relacionades amb la competència per afiliacions. No és difícil concloure que aquestes baralles han limitat severament la col·laboració interpatronal.
- ²⁷ A les subcomarques de la banda sud de la comarca (Cornellà, Sant Boi i Sant Vicenç dels Horts), el percentatge de la població activa treballant fora de la comarca és entre el 43% i el 54%, mentre que el percentatge al nord de la comarca és només del 26%. Àrea Metropolitana de Barcelona. *Dinàmiques Metropolitanes a l'àrea i la regió de Barcelona (Barcelona: Mancomunitat de municipis)*; 1995 pàg. 173.
- ²⁸ Gabinet d'Estudis Econòmics, S.A, 1994. Pla estratègic del Baix Llobregat. Primera fase. L'Hospitalet: Generalitat de Catalunya i Consell Comarcal del Baix Llobregat pàg. 13-17.
- ²⁹ Treballs recents fets per científics polítics que estudien el cas italià han demostrat que aquests factors aparentment efimers, com ara la confiança i la cohesió social, estan en realitat molt relacionats amb els nivells de desenvolupament econòmic i l'habilitat dels actors socials de respondre efectivament en temps de crisi econòmica. Vegeu LOCKE, Richard M. 1995. *Reconstituting the Italian Economy: Local Politics and Industrial Change in Contemporary Italy*; (Ithaca: Cornell University Press) and PUTNAM, Robert D. 1992. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton, NJ: Princeton University Press).